

A GYERMEKI MEGISMERÉS ÉS AZ IRODALOM

Az első hat-hét év, és mindenekelőtt a kisgyermekkor gondolkodásának, szellemi fejlődésének megismerése érdekében igen sokat tettek az elmúlt évszázad pszichológiai kutatásai. Tisztelettel adózhatunk e téren mindenekelőtt Freudnak¹, aki a pszichoszexuális fejlődés folyamatának nagy korszakaival felkeltette az érdeklődést a gyermek iránt, mondhatni neki köszönhető, hogy a XX. század szinte a gyermek felfedezésének évszázada lett. A korábban egyszerűen hibás felnőttnek látott gyermekről először Freud mondta ki (igaz, inkább implicit, mint explicit módon), hogy teljes személyiség, csak éppen másmilyen, mint a felnőtt. A pszichoszexuális fejlődés fázisainak felvázolása során megfogalmazta, hogy az orális, anális stb. erotika nem eltévelyedés, nem betegség, hanem a szexualitás természetes (csak éppen az érett felnőtti személyiségtől eltérő) formája. Ebben lényegében benne rejlik a különböző életkorok szexualitásának (és ezzel együtt a különböző életkorok teljes szellemi-pszichológiai berendezkedésének) viszonylagos egyenrangúsága. Hogy ez Freudnál nem vált egyértelműen kifejtett gondolattá, annak az lehetett az oka, hogy ő a gyermeki létet a felnőtt felől vizsgálta, az csak a felnőttiség előzményeként érdekelte.

De ez a felemás szemléletmód tulajdonképpen az egész XX. századi pszichológiára jellemző maradt. A gyermekpszichológia általánosan elfogadott nézőpontja ma is ez. Mindenfajta kutatás és vizsgálat kiindulópontja, hogy bizonyos, a felnőtt, érett személyiségre jellemző magatartásformák, képességek mikor és hogyan jelennek meg a gyermekeknél. Ez a szemlélet egyértelműen megfigyelhető akár a magyar Mérei², akár a svájci Piaget³ vagy mások munkásságán⁴. Természetesen érthető ez a kiindulópont, de bizonyos tekintetben mégis eltakarja a lényegét. Mintha ez ügyben még mindig Freud előtti szemlélettel volna dolgunk. Ha ugyanis abból, indulunk ki, hogy a teljes személyiség a felnőtté, és azt vizsgáljuk, hogy ennek egyes elemei mikor, milyen életkorban alakulnak ki, akkor függetlenül a részletektől még mindig olyan képet éltetünk a gyermekről, mint aki valamilyen szempontból tökéletlen, és csak fokozatosan, a felnőtt kor határára ér el szellemi-idegrendszeri tekintetben a teljességhez.

Szélsőséges példával megfogalmazva a gyermek világképét így kimondatlanul is olyannak tekintjük, amelyben hatalmas lyukak tátonganak, amelyek csak lassan, fokozatosan, a felnőttiség küszöbére érve tűnnek el. Holott ez nonszensz: a gyermeknek a születése pillanatától (nyilván valamilyen értelemben már magzatként is) teljes képe van a világáról, még ha az általa ismert világegész esetleg sokkal kisebb is, mint egy felnőtté. Itt azonban nem a méret a lényeg, hanem az, hogy a gyermek világképe (a gyermek agyi-idegi-szellemi működése) gyökeresen másmilyen, mint a felnőtté. Azaz nem fokozati eltérésről, hanem tökéletes másságról van szó. Ha ennek a másságnak a természetét keressük, érdemes lehet egy pillantást vetni az emberi gondolkodás történetére. Az előzőek fényében ugyanis természetesnek tűnik egy olyan feltételezés, hogy a kisgyermek – lényegében – megismétli az evolúció érzékelő-felfogó-gondolkodó mechanizmusainak fejlődését. Ahogyan biológiai

¹ Freud, S., *Válogatás az életműből*, Európa, 2003.

² Mérei-Binét, *Gyermeklélektan*, Gondolat, 1993.

³ Piaget-Inhelder, *Gyermeklélektan*, Osiris, 1999.

⁴ Ugyanez a szemlélet uralja a legújabb munkákat is, például ezt: Atkinson – Atkinson – Smith – Bem – Nolen-Hoeksema, *Pszichológia*, Osiris, Budapest, 2002.

struktúráiban, itt is felgyorsítva, átalakítva megy végig az emberiség szellemi fejlődésének útján, azokon a gondolkodási korszakokon, módszereken, amelyeket az emberiség fejlődésével kapcsolatban feltételezni szoktunk.

Az emberi megismerés lehetőségei

A gyermeki gondolkodás, viselkedés imént említett másságának megértéséhez tehát legalább futólag meg kell ismerkednünk az emberiségnek a ma jellemző, tudományos (fogalmi) gondolkodást megelőző két nagy gondolkodási módszerével, a mágiával és a mitikus gondolkodással⁵ is, amelyeknek jellegzetességei az emlegetett másságban megjelennek⁶.

Nincs könnyű dolgunk. És nem csak azért, mert az ősember gondolkozása a százezer évek homályába vész, és az, amit az ősi, törzsi társadalom körülményei között ma élő népek⁷ gondolkodásáról megtudhatunk, nem feltétlenül és egyértelműen azonosítható azzal az elmúlt világgal. Hanem azért is nehéz a dolgunk, mert mi csak és kizárólag a fogalmi gondolkodás keretei között vagyunk képesek értelmezni, megfogalmazni a világot (még ha bizonyos zárványokban tovább élnek is korábbi módszerek és eljárások). A különböző gondolkodási módszerek között pedig valóban nincs pontos fordítás. Azaz tulajdonképpen fogalmunk sincs a mágikus vagy mitikus gondolkodásról, tekintve, hogy azok nem fogalmakkal operálnak, tehát a mágikus vagy mitikus gondolkodású ember szavai, kijelentései nem adhatók vissza a fogalmi gondolkodás keretei között (legföljebb több-kevesebb torzítással megközelíthetők). Ugyanez a helyzet a mitikus gondolkodással is: ami a számunkra alapvetően irodalmi szöveg lehet (mítosz), az a mitikus gondolkodás világában élő ember számára a világ megismerésének és leképezésének totális módszere.

Mint már megfogalmaztam, csak megközelíteni lehetünk képesek ezt a világlátást, mert a mi számunkra különféle megismerési stratégiák léteznek egymás mellett. Így a mai, fogalmi gondolkodás világában alapvetően négy, különböző megismerési stratégiáról beszélhetünk: a vallási, a művészi, a tudományos és a hétköznapi megismerésről⁸.

A hétköznapi megismerés körébe a mindennapi élethez szükséges gyakorlati ismeretek tartoznak. Erre a megismerési módra általában a tudomásulvétel a jellemző: nem keresünk okokat és magyarázatokat, hanem egyszerűen átvesszük a jól bevált, a gyakorlat által sokszorosan igazolt eljárásokat és módszereket. Így például tudjuk, hogyan kell be- vagy kikapcsolni egy háztartási gépet, hogyan kell utazni a villamoson, hogyan használják a hajszárítót, de mindezt anélkül, hogy az említett eszközök működéséről valódi ismereteink

⁵ A következőkben a mágikus, mitikus illetve fogalmi gondolkodás kifejezéseket használom majd. Mircea Eliade (*A szent és a profán*, Európa, 2009) következetesen a vallás szót használja a természeti népek esetében is. Ám e tekintetben a szakirodalom amúgy is igen megosztott, elég, ha például még csak James George Frazerre (*Az aranyág*, Osiris, 2005.) utalok, aki az emberi gondolkodás eddigi nagy korszakaiként a mágikus, a vallási és a tudományos gondolkodást nevezi meg. Úgy gondolom, a lényeg nem az elnevezéseken múlik, hiszen amikor ezeknek a korszakoknak a jellemzőiről van szó, a különböző kutatók hasonló gondolatokat fogalmaznak meg.

⁶ Szeretném leszögezni, hogy a mágikus és a mitikus gondolkodás korszakának ilyen merev szembeállítását könnyen azt a látszatot keltheti, mintha biztos képünk lenne az emberi gondolkodás őstörténetéről. Erről szó nincs. (Erről lásd: Eliade, *Az eredet bűvöletében*, Cartaphilus, 2002.). A két korszak határai meglehetősen bizonytalanok, és itt alkalmazott elválasztásuk csak módszertani egyszerűsítés. Ez az egymásba épülés megtapasztalható a gyermeki gondolkodás esetében is.

⁷ Szándékosan kerülöm a primitív népek kifejezést, mert annak van egyfajta rosszul értelmezett lenéző, leicsinylő jelentésárnyalata. Holott ezek a „primitív” népek nagyon is magas fokon alkalmazkodtak környezetükhöz, általában jellemző a saját és környezetük egyenletes reprodukálódása, amely fennmaradásuk titka is egyben. Ilyen értelemben tehát sokkal tökéletesebb harmóniában élnek (önmagukkal és környezetükkel), mint a mai európai ember. Civilizációjuk nem jobb vagy rosszabb, egyszerűen csak más, mint a miénk. Természetesen a XXI. századi európai kultúra felől nézve, annak értékei alapján ítélve gondolhatjuk, hogy ezek a természeti társadalmak kevesebb szabadságot adnak az egyénnek, mint a miénk. De még ekkor is kérdés, hogy filozófiai értelemben a szabadság foka valóban a fejlettség legfontosabb kritériuma-e (ahogy azt Hegel gondolta).

⁸ A megismerés módozatairól olvashatunk Tomcsányi Pálnál: Tomcsányi Pál, *Általános kutatómódszertan*, http://physics2.kek.hu/_Fizika/KutatasModszertan/toc/toc.html

lennének, anélkül, hogy ezeknek az ismereteknek a megszerzése, mint cél egyáltalán felmerülne bennünk. Ennek a paradox voltára döbrent rá például Örkény István közismert, *Mi mindent kell tudni*⁹ című egypercese. A hétköznapi megismerés elemei alapvetően racionális ismeretek, ez beválásuk kulcsa és alapja.

Más a helyzet a tudományos megismeréssel. Ennek az oksági viszonyok feltárása a legfontosabb célkitűzése. Itt fontos az objektivitás, az általánosíthatóság. Ez a megismerési mód alapvetően empirikus, és legfőbb módszere az indukció: a megfigyelések, az ezek alapján elvégzett kísérletek eredményeinek általánosításával halad előre. Ebből következően a tudományos megismerés eredményei mindig viszonylagosak, folyamatosan ki vannak téve az elavulásnak, helyükre egyre általánosabb érvényű újabb hipotézisek kerülnek. Így természetéből adódóan segítségével a totális megismerés elméletileg is lehetetlen, annak ellenére, hogy a tudományos megismerés mint folyamat végtelen.

Az előzőektől gyökeresen eltérő két megismerési mód a vallási (misztikus) és a művészi megismerés. Két közös vonásuk az irracionális és a totalitás. E két megismerési mód egyébként is kevésbé fogalmi amazoknál.

A vallási megismerés forrása az irracionális, misztikus élmény, a világmindenséggel (Istennel) való azonosulás, azonosság átélése. Ebből következően alapvetően szubjektív, még ha ennek a misztikus átélésnek egyszerre akár valamely közösség is részese lehet. És miután alapvetően az érzelmi hatás dominál benne, fogalmi nyelvre nehezen fordítható le. S ha mégis lefordítódik valahogyan, magát az élményt ez a fordítás már nem (vagy nem feltétlenül) képes közvetíteni. Szemben a tudományos megismeréssel, amely számára a megszerzett ismeret továbbadásának természetes módja a fogalmi nyelven történő megfogalmazás, amely azt értékvesztés nélkül képes közvetíteni. A vallási megismerés totalitását azt értem, hogy a misztikus élmény egyszerre ad képet a teljességről, és maga a teljesség. Ebből adódóan nem szorul kiegészítésre, időben nem haladható meg (egy XXI. századi misztikus élmény nem misztikusabb és nem teljesebb, mint egy XII. századi).

Hasonló a helyzet a művészi megismeréssel. A megismerés forrása itt is a közvetlen élmény. És bár itt is elképzelhető, hogy az élményt egyszerre egy egész közösség élje át (gondoljunk csak a klasszikus ókori görög tragédia vagy akár egy mai koncert közönségére), az élmény befogadása egyéni és abszolút szubjektív. Olyannyira, hogy a posztmodern óta a befogadás szubjektivitására tekintettel szinte magának a művészi alkotásnak az objektivitását is szokás kétségbe vonni. Miután a művészi megismerés is alapvetően érzelmi jellegű, a megszerzett ismeret fogalmi nyelven lényegében kifejezhetetlen (egy mű bármilyen zseniális értelmezése sem egyenértékű a művel hatását tekintve). A művészi alkotás is mindig a totalitás élményét nyújtja, azaz a világegészről és benne az emberről képes mondani valamit. (Ha nem így van, akkor nem is valódi művészettel van dolgunk, csak valami utánzattal, álsággal.) És amint a vallási megismerés esetében, úgy itt is a megismerés totális: egy XXI. századi dráma nem jobb (mert későbbi), mint egy antik tragédia. Legföljebb másként és mást mond el a világról és az emberről.

A modern kor embere számára tehát ezek az elkülönült, tulajdonképpen egyenrangú megismerési módok egyként kínálóznak a világ megismerésére. S ha valóban teljes személyiséggel van dolgunk, akkor előtte a megismerés valamennyi lehetősége nyitva áll, szüksége van rájuk, és képes is élni velük.

A mágikus gondolkodás korszaka

A mágikus megismerés korszakában a számunkra elkülönülten jelentkező megismerési stratégiák még együtt, egymástól elválaszthatatlan egységben jelentek meg. Sőt éppen az a

⁹ Örkény István, *Egyperces novellák*, Palatinus 2008.

dolog lényege, hogy a megismerés tudományos, vallási, művészeti és hétköznapi formája még tökéletes egységet alkotott, azaz ezekről a formákról egyáltalán csak feltételesen beszélhetünk. Minden cselekedet vallási aktus, tudományos kísérlet (vagy oktatás), művészeti alkotás és hétköznapi tett volt egyszerre.

Amikor a mágikus kor emlékeivel találkozunk, elhibázott kérdés tehát, hogy az adott tárgy kultikus, művészi, tudományos vagy hétköznapi célokat szolgált-e, mert minden tárgy és a kultúra minden mozzanata egyszerre felelt meg valamennyi efféle célnak, tekintve, hogy a mágiában még mindez egységet alkotott.

Természetesen mai szemléletünkkel vizsgálva tekinthetjük mindezeket a fennmaradt tárgyakat, cselekedeteket a művészet legősibb emlékeinek, hiszen a mágikus kor emberének minden cselekedete (mai értelemben) bizonyos mértékig művészi tevékenység, de ugyanennyi erővel megközelíthetjük mindezt vallási vagy éppen tudományos tevékenységként, netán a hétköznapi megismerés részeként, mert ezeket az aspektusokat is magukban foglalják.

A mágikus kor emberei abszolút közösségi lények, Ugyanakkor, éppen a személyiségük fejlettségével (fejletlenségével) összefüggésben számukra a világ és önmaguk egyetlen, elválaszthatatlan egységet alkotnak, személyiségük határai elmosódtak. Ezért a világ bármely mozzanatát úgy élik meg, mint önmagukat. A világ manipulálásának eszköze így mindenekelőtt az egyéni akarat, érzelem, elhatározás, a mágikus cselekedet. A belső és a külső, a kicsi és a nagy, a hasonló a hasonlóval totálisan azonos ebben a világfelfogásban. (A barlangrajzon a szarvast úgy ábrázolni, mint amelyiket éppen eltalálnak a nyílvevők, valójában azonos értékű a szarvas tényleges megölésével.) A kialakulatlan egyéniség összefügg a törzsi társadalom alacsony szabadságfokával. Nem véletlen, hogy a törzs azonos korosztályához tartozó tagjai egymás húgainak és néneinek, testvéreknek tekintik egymást: a közösség összetartozása családszerű, alapvetően érzelmi alapú. S miután a személyiség határai bizonytalanok, ha valaki szabályellenesen kiszakad ebből a közösségből, meghal: pszichikailag sorvad el.

A szabályozottság a mágikus korszak egyik legfontosabb mozzanata. Az élet teljessége a születéstől a halálig rítusok sorozata. A rítus nem más, mint az egyszer (valamikor az ősidőkben) megtörtént életmozzanat újraélése, mégpedig olyan intenzitással, hogy a valamikori, ősi és a most történő totálisan azonosává válik a benne résztvevők számára. Mintha csak egyetlen élet létezne (létezett volna mindig is), az ősi, az alapító élete. Az új és új generációk újra és újra ezt az életet élik. Szépen jeleníti ezt meg Thomas Mann a *József és testvéreiben*¹⁰, ahol Eliézer, Jákob szolgája úgy meséli a valamikor régen megtörténeteket, mintha annak maga lett volna a hőse, holott számára is nyilvánvaló, hogy a sok-sok generációval azelőtt történtek idején ő még nem élhetett. Minden csak egyszer történik (teszem hozzá: ebben a mágikus világban), először, azután már csak a történet meséli önmagát, azután már csak ismétlés az egész. Mert ebből a világból teljesen hiányzik a racionális reflektáltság, az a képesség, hogy a pillanatnyitól eltávolodva szemléljék az eseményeket és önmagukat.

Ezeknek a rítusoknak az a jellemzője, hogy szigorúan sérthetetlenek mind az egyes részmozzanatok meglétét, mind ezek egymásutánját illetően. Ez az, amiről a vadászat kapcsán szó esett. A rítus, amely az élet megélésének módja, kerete mintegy az időn kívül helyezi a mágikus létezés egészét: azonosítva az ősit, a már számtalanszor megtörténtet a jelenben történővel.¹¹ Amikor egy fiatal átesik a beavatás szertartásán, és a rítus szerint elnyeletik a szörny által, meghal, majd újra születik, valóban más lénné válik, gyakran új nevet is kap. Mert innentől más ember: beavatódott az ősi titkaiba, sőt maga is azonos az őssel, a törzs alapítójával¹².

¹⁰ Mann, Th., *József és testvérei*, Gabo 2003.

¹¹ Erről bőven olvashatunk Eliade már említett könyveiben is.

¹² Ezt leírja például Propp is: Propp, V., *A varázsmese történeti gyökerei*, L'Harmattan, 2006.

A világ ritualizáltsága, a nagyon szigorú törzsi hierarchia, ami nemcsak az azonos életkorúak rangsorát, hanem a különböző társadalmi csoportok (kisgyerek, kamasz, felnőtt, öreg, férfi, nő) szigorú elkülönülését és rangsorát is jelenti, mind-mind nagyon ősi vonások. Alapvetően jellemző az érzelmi beállítódás, a társadalmi kapcsolatok egyértelműen vérségi (azonosság, testvériség) kontra idegen (mátság, ellenség) alapra való felépülése. A világ reflektálatlan, feloldódik a közvetlenségben.

A gyermek és a mágikus gondolkodás

Az eddig elmondottak fényében érzékelhető, hogy a kisgyermek gondolkodása, világképe milyen sok mozzanatában emlékeztet a mágikus gondolkodásra. Anélkül, hogy komolyabb gyermekpszichológiai fejtegetésekbe kellene bonyolódnunk, felismerhetők ezek a mozzanatok.

Mindenekelőtt az én kialakulatlanságára utalnék. Arra, hogy az újszülött (és jó ideig a csecsemő) számára a világ egyetlen (tisztázatlan körvonalú), elmosódott egységet alkot. Ebből az egységből azután fokozatosan válik ki elsőként az anya alakja, illetve csak nagyon lassan bontakoznak ki a gyermek saját testi határai is. A saját testrészek (először a kéz) felfedezése, akarat befolyásolhatósága csak lassan válik el a világ egyéb dolgaitól, az azok befolyásolhatóságába vetett hittől.

A gyermek egocentrizmusa is ebből fakad: a világmindenség a számára nem egyéb, mint az ő igényeinek, vágyainak teljesítésére szolgáló barátságos (vagy néha ellenséges) valami. Igen jól érez rá erre Karinthy Frigyes, amikor *A papám* című humoreszkjében (a hathónapos kislány szemszögéből) így ír a papáról: „Szűk környezetem csak kevés teret enged a szemlélődésre, s így egyelőre néhány állandó jelenséggel foglalkozom; ezek között az én szolgálatomra kirendelt személyzetnek egyik sajátos alakjával, aki hetek óta igyekszik már érdeklődésemet felkelteni önmaga iránt, olyan makacs, jobb sorsra érdemes buzgalommal, ami bizonyos jóindulatú és leereszkedő szánalmat vált ki belőlem.”¹³ A reflektáltságot leszámítva (ami a humoreszk művészi eszköze itt) szinte tökéletes a kép. Ilyennek látszanánk, ha a hathónapos csecsemő képes volna elvont gondolkodással fogalmilag megragadni az őt körülvevő világot.

A gyermeki én határai kialakulatlanok, ebből következően korlátlanok is, a gyermek egyfajta mindenhatóságot él meg az (általa felfogott) világ egészével kapcsolatban. Ez maga volna a Paradicsom, a tökéletes boldogság világa, ha a csecsemő, a kisgyermek nem ütközne mégis újra és újra bele a tragikus kudarcba (amikor várakozni kell, az éhséget nem csillapítja azonnal az anyatej, amikor valamilyen testi fájdalom, kellemetlenség nem múlik el azonnal). Amikor ily módon (a vallási képeknél maradvá) a Paradicsomot maga a Pokol váltja fel.

Ahogy a mágikus kor embere, a kisgyermek is úgy véli, akaratával, érzelmeivel befolyásolni, átalakítani, cselekvésre kényszeríteni képes az egész világot. Ez a világ fölötti mágikus hatalom sokáig elkíséri a gyermeket. Még egy három-négy éves gyerekkel is el lehet hitetni, hogy az ő gombnyomására vált zöldre a közlekedési lámpa, az ő akaratára indul el a vonat. Annál is inkább, mert ahogyan a mágikus kor embere, a gyermek is nagy előszeretettel kapcsolja össze ok-okozati kapcsolatként az időben egymást követő eseményeket. Így lehet tapasztalat szinte minden természeti népnél az emberi termékenység rítus és a természet tavaszi kivirágzása között: hiszen a megfelelően végrehajtott emberi cselekedet (csillagászati okoknál fogva) bizonyosan követni fogja a tavasz, újra és újra megerősítve ezzel a két esemény közötti oksági(nak hitt) kapcsolatot. A gyermek is elfogadja oksági viszonyt a gombnyomás és a vonat indulása közötti kapcsolatot, s ezt az újabb és újabb próbálkozások még meg is erősítik. Ha valamiért mégsem következne be a várt esemény – a vonat elindulása

¹³ Karinthy Frigyes, *Följelenem az emberiséget*, Szépirodalmi, 1967.

– a gyermek meggyőződhet, hogy a gombnyomással volt a baj. Ez pontosan ugyanaz az eset, mint amikor a mágikus kor embere egy kitörő tűzvész okát a tűzgyújtás rituáléjának megsértésében keresi és találja meg.

És akkor még nem szóltam a csecsemő- és kisgyermekkor közismert ritualizáltságáról. Bár a nevelési tanácsok sokfélék manapság, nyugodtan állítom, hogy a csecsemőnek, a kisgyermeknek létszükséglete a szigorú napirend, az életének minden lényegi mozzanatát átfogó ismétlődés. Ez persze nem azt jelenti, hogy nem lehetnek eltérések, hogy a szabályoknak emberteleneknek kell lenniük. Sose hagyjuk vigasztalanul sírni a gyereket! Ha sír, azért teszi, mert valamilyen létszükséglete kielégítetlen, ha más baja nincs, hát a biztonságát érzi veszélyben. A sírásra válaszul fel kell tűnnie az anyának („a szolgáló személyzetnek”), és talán ennyi elég is ahhoz, hogy minden rendben legyen.

De éppen az ismétlődésben megnyilvánuló rend az, amire a gyermeknek a legnagyobb szüksége van: erre az ismétlődésre épül biztonságérzete. Ezért hallgat a csecsemő, a kisgyermek nagy örömmel minden ritmikus hangzást (zenét vagy verset: mindegy milyen, csak erősen ritmikus legyen). Ezért ragaszkodik foggal-körömmel az egyszer már megismert mese már hallott szövegváltozatához. A megbomlott rendre a gyermek nyűgösködéssel, sírással reagál.

A kisgyermek számára a művészet legnagyobb adománya éppen a hétköznapi szabályos ismétlődésből elvonódott művészi ritmus. Az, ami valamennyi művészeti ág közös, legősibb jellemzője. A művészetek ezt az erősen absztrahált ritmust közvetlen átélhető módon kínálják. Ezért olyan fogékony rá a gyermeki lélek.

Az ismétlődésnek ez a biztonságot adó öröme az, ami – szerencsés esetben – a művészetek élvezetéhez, a művészi alkotások befogadásának képességéhez elvezeti a gyermeket. A magzati, csecsemőkori, kisgyermekkori emlékek elfelejtődnek (elfojtódnak), de a tudat alatt megmaradnak: ha az emberbe életének ebben a korszakában beépül a művészi ritmus ismerete, élvezete, akkor az egyén egész életében nyitott lesz a művészetre, amely mindig kellemes képzeteket kelt majd benne, és képessé teszi a világ és önmaga jobb megismerésére.

A mitikus gondolkodás korszaka

A sok ezer (vagy éppen százezer) évekig tartó mágikus korszakot aztán lassan felváltotta az emberi megismerés mitikus korszaka. A két korszak határa az a pillanat, amikor a hétköznapi megismerés, a hétköznapi tevékenység elválik a vallási, a tudományos és a művészi megismeréstől, az ember (illetve közössége) ezáltal kiválik a világ mágikus egységéből.

Ennek az elválásnak érdekes emlékét őrzi a római Vesta istennő kultusza. Az ő templomában a Vesta-szüzek őrizték az istennő tüzét. Ez a tűz eredendően a mágikus rítussal gyújtott jó tűz, az egyetlen, amelyet az adott törzs használhatott. A rómaiaknál is igen nagy volt a jelentősége: ha a Vesta-szüzek nem örködték kellően, és a szent tűz kialudt, súlyos büntetés (megkorbácsolás) várt rájuk, és az eseményt Rómára nézve fenyegető előjelnek tekintették. Minden évben megtartották a Vestaliát, a szent tűz ünnepét. Sőt, minden háznak megvolt a maga kis Vesta-tüze (amely a házakban a jó tüzről gyújtott tüzet őrizte).

A római háztartások azonban hétköznapi tevékenységeikhez már nem Vesta templomából hoztak tüzet maguknak, hanem egyszerű, hétköznapi módon úgy gyújtottak tüzet, ahogy mi ma egy gázgyújtót vagy egy gyufát használunk, és eszükbe sem jutott ilyenkor, hogy ez a nem szent tűz esetleg az étel romlásához vagy még súlyosabb bajokhoz vezethetne. Miközben persze tudták, hogy az igazi, a jó tűz a Vesta-oltáron ég.

A sokszínű, de egyénileg átélhető világ ekkor antropomorfizálódik, ez a mitológia születésének kora. Természetesen az átalakulás nem egy csapásra megy végbe, és sohasem

fejeződik be tökéletesen, azaz a mitologikus korszak (mint ahogyan majd a fogalmi gondolkodás korszaka is) sokat megőriz a mágiából. Az antropomorfizmus is csak egyik arca lesz a korszaknak, akár az egyiptomi, akár a görög mitológiát tekintjük, a természeti jelenségek megtestesüléseire (az istenekre és más isteni lényekre) gyakran polimorfizmus a jellemző. Az egyiptomi Anubisz például, aki az óegyiptomi hitvilágban az alvilág és a holtak oltalmazója, az ábrázolások szerint egyaránt volt fekvő sakál vagy vadkutya, illetve sakál- vagy kutyafejű ember. Zeus, a nevezetes görög főisten szerelmi kalandjai során a (láthatatlan) emberalakon kívül volt aranyeső, bika, hattyú, de ő volt maga a mennydörgés és a vihar is (és még messze nem soroltuk el összes alakját).

Ahogyan a mágikus, úgy a mitikus gondolkodás is általános fejlődési foka volt az emberiség történetének. A korszak talán legfontosabb jellemzője ez az imént említett képi gondolkodás.

Ezért uralják az emberi kultúrát ekkor a mítoszok, amelyek nem egyszerűen a világ keletkezéséről, istenekről, isteni hősekről szóló történetek¹⁴, hanem sokkal többek annál. Magukba foglalják az ember minden akkori tudását a világról, beleértve például azokat a filozófiai tartalmakat, házassági szabályokat, erkölcsi parancsolatokat, magatartásformákat, amelyek összetartották és irányították a kor emberi közösségeit. S mindez nem elkülönült szöveg, hanem maga a mindenütt jelenlévő valóság.

A híres Oidipusz-mítosz, amelynek hőse tudta nélkül, sőt kifejezetten akarata ellenére megöli apját, és elveszi feleségül az anyját, nemcsak a család nemzedékei közötti házasság tilalmát közvetíti (azt is: fiú és anyja szexuális kapcsolata bűn). És nemcsak apa és fia pszichológiailag jól ismert konfliktusát (hogy a gyermek az azonos nemű szülőt utánozva, mintegy annak helyére tolazkodva alakítja ki saját nemi identitását). És nem is csak azt, hogy a gyermek törvényszerűen vonzódik az ellenkező nemű szülőhöz (első, tudat alatt soha el nem felejtett szerelmünk ezért végtelenül reménytelen). A képi gondolkodás síkján fölveti a gyermek elpusztításának problémáját (ha nem ölik meg, csak kiteszik a csecsemőt, „sorsára bízák”, nem ugyanolyan bűn-e az?). Fölveti ember és sorsa viszonyát (elfuthatunk-e önmagunk, önmagunk sorsa előtt?). Tekintve, hogy Oidipusz a Labdakidák nemzetségéből származott, a mítosz hordozza a generációkon átívelő bűn (illetve a „hetedízigleni” bűnhődés) problémáját is. Beszél az ember elkerülhetetlenül tragikus sorsáról¹⁵. Mert az ember kiszakadt a közösségből, elvesztette a Paradicsomot, az „aranykor”-t, és elkerülhetetlenül dönteni kényszerül. Maga a döntés pedig az eredendő bűn, az a hit, hogy irányíthatjuk sorsunkat: ez a gög, a hübrisz, amely minden görög tragikus hős bukásának oka és forrása¹⁶. Nem is szólva most már arról, hogy vajon létezik-e – emberi mértékkel nézve – igazság a világon (kérdézi tragédiáival Euripidész), ha az istenek olyasmért büntetik például Oidipuszt, amiben aligha lehet egyértelműen vétkesnek nevezni. És egy utolsó mozzanatot kiemelve, a mítosz szól arról is, hogy Oidipusz, amikor rádöbben bűnére, nem véletlenül vakítja meg önmagát. A látó ember vak volt egész életében, most megvakítja magát, hogy végre tisztán láthasson: ez a paradoxon sem megvetendő bölcsességet sugároz.

A mitikus kor jellemzője az is, hogy nem múlik benne az idő. A mítoszok mindig ugyanazok, és mindig jelenvalók, ember és mitikus hősök, ember és istenek között még nincsen távolság: az istenek és a héroszok valóban még a „földön járnak”. Az emberek életében újra és újra megtörténik, ami egyszer, valamikor, az „ősidőkben” már megtörtént. Minden szép nő Aphrodité legalább élete egy pillanatában, és minden bölcsesség forrása (amint már megfogalmaztam) maga Pallasz Athéné.

¹⁴ Így írja le a mitológia lényegét például Kerényi Károly: Kerényi Károly, *Mi a mitológia*, Szépirodalmi, 1988.

¹⁵ Mert olyan, bűnös végletek között csapódik ide-oda, mint például a túlbecsült családi-rokoni kapcsolat, és ennek ellentéte. Erről olvashatunk Levi-Strauss elemzésében: Levi-Strauss C., *A mítoszok struktúrája = Strukturálisizmus*, szerk.: Hankiss Elemér, Európa, 1971.

¹⁶ Erről bővebben: Dethlefsen, Th., *Oidipusz, a talány megfejtője*, Magyar Könyvklub, 1997.

Mi egyébként alig látjuk ezt a korszakot. A klasszikus görög világ, amelyet olyan jól ismerünk (vagy ismerni vélünk), már a mitikus korszak szétesésének időszaka.

Az V. század, a klasszikus görög tragédia korszaka éppen azt a folyamatot mutatja, ahogyan a korábbi egységből kiszakad a művészet. A tragédia, mint az közismert, a Dionüszosz-ünnepből születik meg, talán abból a cselekedetsorból, ahogyan az ünnepen a papok elrecitálják az istenség életének valamely eseményét (halálát és feltámadását). Ezért van, hogy a város szervezi meg a háromnapos ünnepet (drámapályázat, színészek felkérése, stb.). Mindez jelzi, eredendően itt még a város közös vallási-művészi-tudományos (mitikus) szertartásáról van szó. A színház azonban fokozatosan szekularizálódik, Arisztophanész már elsősorban szórakoztató (művészet jellegű) színházat művel, és a negyedik századra egyértelműen ez válik jellemzővé.

Ugyanígy a szemünk láttára válik el egymástól tudomány és művészet például a filozófia fejlődésében. Szókratészről viszonylag keveset tudunk, de Platón dialógusai egyértelműen mutatják, hogy az utóbbi számára a filozófia még legalább olyan mértékben művészet (művészi alkotás), mint amennyire filozófia. Nem véletlen, hogy két és félezer év óta hatnak képei (például a barlang-hasonlat). Ám a következő generációhoz tartozó másik nagy görög filozófus, Arisztotelész már abszolút mértékben modern, rendszerező tudós, (Esterházyval szólva „semmi művészet”), bármiről ír, mindenütt szigorú logikus kategóriarendszert alkot, és abban helyezi el témája részleteit.

S még véget sem ér az ókori görög világ nagy korszaka, már a formális logika (Arisztotelész rendszerezte) világában, a fogalmi gondolkodás korszakában vagyunk (bár például a történetírás még sokáig fel-fellobbanóan a művészet és a tudomány határán mozog).

A gyermek és a mitikus gondolkodás

A kisgyermek magatartásán, gondolkodásán talán még a mágikusnál is egyértelműbben mutatkoznak meg a mitikus gondolkodás jellemzői. A hétköznapi gondolkodás és a mitikus egységű művészi-tudományos-vallási megismerés különválása nagyon jól megfigyelhető például abban, ahogyan a gyermekek valamikor középsős, nagycsoportos óvodás koruk táján a Mikuláshoz (Télapóhoz, Jézuskához) viszonyulnak. Ez a nagy lelepleződések ideje, amikor (szülői szándék szerint vagy épp annak ellenére) vagy saját tapasztalatból, vagy a kortárs közösség valamelyik tagjától értesül a gyermek arról, hogy az ajándékokat a szülők szerzik be, ők veszik meg a karácsonyfát, stb. Ezek a hétköznapi tudással megszerzett ismeretek azonban még egy darabig (néha még két-három évig is) képesek együtt élni a mitikus tudással (hittel, élvezettel), amely azt mondja, hogy itt felfoghatatlan, titokzatos (isteni) cselekedetekről van szó.

Talán felesleges is kitérnem azokra a gyermek fejlődésével együtt járó, a gyermekpszichológia által is mitikus utalásokkal leírt történésekre, amelyeken a gyermek élete első öt-hét évében átmegy. Ilyenekre gondolok, mint a Paradicsom elvesztésének mítosza, a kiűzetés (a szeparációs félelem egyfelől, a kényszerű-kelletlen leválás másfelől), az Oidipusz mítosz (a nemi szerep kialakulásával kapcsolatos belső konfliktusok). De ilyen mítoszi folyamat a világ nyelvi birtokbavétele is: amiként a Paradicsomban az Úr egyenként odavitte Ádámhoz az állatokat, és ő nevet adott nekik (ezzel mintegy a Paradicsom urává is válva), úgy lesz a maga kis világának ura a gyermek, egyre teljesebben használva a beszélt emberi nyelvet, megnevezve maga körül a világot. Valójában tehát nem lehet „szóinkincset bővíteni”, csak a gyermeknek a világról való ismereteit növelhetjük folyamatosan.

A gyermeki gondolkodás éppen az a képi-szimbolikus gondolkodás, amelyről a mitikus gondolkodással kapcsolatban beszéltem. A gyermek továbbra is egocentrikusan éli meg a világot, azaz minden saját személyisége köré rendeződik, minden az ő kényelmét szolgálja (vagy nem szolgálja). A világ minden mozzanata élő (ahogyan az már a mágikus gondolkodás

korszakára is jellemző volt), de ekkor már a gyermeki személyiség határai szilárdabbak, világosan elkülönül egymástól az én és a nem én. Minden átlényegül, antropomorfizálódik. A gyermek úgy érzi, képes érteni az állatok, a növények, a kövek szavát, beszél hozzájuk, dicséri vagy éppen bünteti őket ugyanúgy, ahogy saját magával kapcsolatban megtapasztalja. Ebben a korszakban is gyakori még az időbeli egymásutánnak az ok-okozati viszonyral való összetévesztése, mégis ez a nagyjából három-négy éves korra kibontakozó korszak sokkal stabilabb a gondolkodás mikéntje szempontjából, mint a korábbi, rövidebb, alig megfigyelhető mágikus időszak.

Valóságos kis felnőttként él és tevékenykedik néhány éven keresztül a gyermek, bár ez a látszólagos felnőttiség világszemléletét, gondolkodásmódját tekintve tökéletesen eltér az mai érett emberétől.

Igaz, valamikor három-négy éves kortól (a szimbolikus nyelv egyre teljesebb elsajátításával párhuzamosan) kezdenek kialakulni a gyermekben a modern fogalmi gondolkodás alapjai is. Ezek bizonyosan a hétköznapi megismerés erősödésével, annak elmélyülésével együtt jönnek létre. A Mérei által kettős tudatnak¹⁷ nevezett magatartás (hogy a gyermek mitikusan viszonyul a meséhez, de közben tisztában van azzal, hogy ez a mitikus világ csak a mesében érvényes), ezt a kettősséget mutatja. Három-négy éves kor előtt (a kettős tudat kialakulása előtti időszakban) a gyermek teljes egészében „belép a mesébe”, azaz nem képes elválasztani a virtualitást a valóságtól. Ez látványosan megmutatkozik abban is, hogy egy film, egy televíziós műsor világát is ugyanolyan valóságnak tekinti, mint amiben maga él, tehát a filmen repülő sárkányoktól akkor is fél, amikor a film véget ért, a filmen repülő ember pedig arra ösztönzi, hogy maga is megpróbáljon repülni.

A két világ közötti határ felismerésének pillanatát jól jelzi, amikor az esti tündérmese végén a gyermek megkérdezi: a sárkány nem tud-e kijönni a könyvből? És válaszként, hogy nem, a becsukott könyvből nem tud kijönni a sárkány, megnyugszik, és békésen elalszik.

Igaz ugyan, hogy ennek a kettős látásnak a képessége az igazán érett, teljes, felnőtt személyiségben is fennmarad, csak éppen fordított irányban működik majd: nem a mitikusból való fokozatos kilépést szolgálja, hanem, ellenkezőleg, lehetővé teszi, hogy a felnőtt időnként újra belépjen a művészet közvetítette kvázi-mitikus, virtuális világba (egy film, egy regény, egy dráma erejéig). De – és ez a gyermekkori mitikus korszak fontosságát jelzi – erre csak azok a teljes személyiségű felnőttek lesznek képesek, akikből nem ölték ki a mitikus látás, mitikus világérzékelés képességét.

A mitikus és a logikus-fogalmi gondolkodás, mint mondtam, ebben a három-négy évben (kettőtől hat-hét éves korig) folyamatos mozgásban, de lényegében egymás mellett létezik. Közülük a meghatározó azonban mindvégig a mitikus-érzelmi gondolkodás. A gyermek, ahogy nő, egyre inkább hajlandó elfogadni a felnőtt logikus magyarázatait, ezek azonban, hogy úgy mondjam, kívül maradnak világán.

Mindaz, ami logikus, elsődleges nyelvi szinten megfogalmazott tudnivaló, ismeret, életszabály, az megtanítható, visszakérdezhető, de ebben a korban egyáltalán nem válik a személyiség részévé. A személyiséget a mitikus mintakövetés, az érzelmi hatások, a művészet (kvázi-mitikus) átélése formálja.

Nagyjából megfeleltethető ez az Aronson által megfogalmazott két meggyőzési-meggyőződési móddal.¹⁸ Az egyik a behódolás, a másik az azonosulás. Az előbbi jellemzője, hogy a hatalom (a felnőtt totális hatalma) külső nyomására következik be valamely nézet elfogadása, követése. Ezt a behódoló magatartást elsősorban a jutalom elnyerése illetve a büntetés elkerülése motiválja. Hatása addig tart, amíg a hatalom jelen van, de mindenképpen csak rövid időre szól. Jellemzője a racionalitás, ez azonban még felnőtt korban is általában gyengébb hatású, mint az érzelmekre alapozott meggyőzés.

¹⁷ Lásd erről is Mérei-Binét korábban már említett könyvét.

¹⁸ Aronson, E., *A társas lény*, Akadémiai, 2008.

A második mód, az azonosulás lényege viszont éppen érzelmi. A nézet, vélemény elfogadásának háttérében személyes érzelmek, valamely mintával, mintaadónak érzett személyiséggel való azonosulás áll. Ez a hatás hosszú távú, és amint Aronson rámutat, lényegében nem múlik el még akkor sem, ha később esetleg valamely racionális, logikai érvek e nézetek, erkölcsi magatartásminták ellen szólnának. (Valójában csak úgy változik meg, ha a mintaadó személlyel kapcsolatos érzelmek fordulnak valamiért az ellenkezőjére.)

Nem véletlen, hogy a tündérmesék hatásával kapcsolatban a pszichológia is éppen a hőssel érzelmileg való azonosulás tényét emeli ki. A gyermek a maga szimpátiái alapján (a tündérmese ezer évek óta bevált „trükkje” hatására) lép be a mesehős szerepébe (legkésőbb a mese végén, a mesehős diadala táján), és azonosul azzal a pozitív erkölcsi felfogással, azzal a humánus erkölcsi világképpel, amelyet a tündérmesék képviselnek. Ezért és így képesek ezek a mesék egy életre megalapozni-meghatározni (a tudattalanba lehullva is) az ember érzelmileg átszínezett képét a világról.

Persze nem állítom, hogy a kisgyermekkorban még felszínen maradó, külsődleges fogalmi tudás, logikus érvelés, racionális ismeret elvész: ellenkezőleg. Valamikor 6-7 éves kor táján sok minden átfordul, és a gyermek egyre teljesebben a felnőtt gondolkodás részesévé válik. Nem véletlen nevezzük ezt az életkort az iskolaérettség korának. Ekkor jól láthatóan, és rohamos sebességgel alakul át a gyermek odafordulása a világhoz (a „dedős” mesétől a „igazi” valóság, a tudományos megismerése felé).

A gyermeki gondolkodásnak ez a mitikus korszaka éppúgy időn kívüli, mint a valamikori mitikus gondolkodás ideje. A gyermek is egyfajta örök jelenben él. Ami nem jelenti azt, hogy nincsenek emlékei, de számára is valójában csak a jelen és a nagyon régi („ősi”) létezik. „Kisgyermekkoromban” – mondja a négy éves gyermek, és úgy tekint egy-két évvel korábbi önmagára, mint valami teljesen másra, mint valami idegenre. Szívesen hallgat történeteket önmagáról, így mintegy emlékként birtokba veszi ezt a korábbi lényt. De hiába, hogy kiválóan megtanulja leolvasni az órát, nincs, nem is lehet időérzéke. Számára az „egy óra múlva” éppen olyan felfoghatatlan és végtelen, mint a két nap múlva (legfőleg bizonyos rituális ismétlésekhez kötve próbálhatjuk meg az időbe rángatni). „

A gyermek és az irodalom

Talán felesleges is ezek után részletezni, hogy a gyermek számára mennyire fontos a művészettel való rendszeres találkozás. Témánk szempontjából (hiszen egy irodalmi szöveggyűjteményt kínálunk) elsősorban az irodalom jelentősége az, amire szeretném felhívni a figyelmet.

A leendő embernek már születése előtt szüksége van a ritmusban megélhető harmóniára. Első élményünk is egészen biztosan az anyai szívverés ritmusa. Bár, mint olyan sok mindent, ezt is elfelejtjük (tudatos énünk nem képes elérni ezt az emléket), valójában minden ritmus a születés után is bizonyos mértékig a születés előtti boldog harmónia emlékét is idézi-idézheti bennünk. Ez az elsődleges ritmusigény egész életünkben megmarad, ez is magyarázza tulajdonképpen vonzódásunkat a legkülönbébb művészi alkotások iránt (a zenétől az építészeti vagy irodalmi ritmusokig).

Ebből következően minél kisebb gyermekről van szó, annál egyértelműbben a pusztán ritmus az, ami egy irodalmi szöveg esetében meghatározó. Nem véletlen, hogy a mondókák, altatók, höcögtetők és lovagoltatók szinte csak ritmusjátékok. Alig is van jelentősége annak, hogy a szöveg egyáltalán értelmes-e (van-e nyelvi jelentése). A helyzet persze ennél sokkal bonyolultabb, hiszen egy értelmetlen szavakból, jelentés nélküli hangsorokból álló szövegdarab is hordoz, közvetít egy sor nyelvi formát (azaz akkor is szolgáljuk vele a gyermek szimbolikus nyelvhasználatának megszületését, amikor nem is gondolunk ilyesmire).

A ritmus forrása ezeknél a szövegeknél sokféle lehet, az időmértéktől a hangsúlyig, a szóismétléstől a szövegdarabok ismétlődéséig, stb. természetesen elsősorban az anyanyelvű altatókat, hintáztatókat, lovagoltatókat érdemes mondogatni: ezek a száz évekre visszamenő zenék (még ha éppen szóbeliségből való származásuk miatt szövegük néha modernebb is) kellően letisztultak, kellően megszabadultak a gyengébb esetlegességektől. A fordításirodalom esetében a babairodalomnál éppúgy, mint a későbbiek esetében is elsősorban a fordítás minőségére (a fordító személyére) kell figyelni. Ilyenkor az eredeti mű minősége önmagában nem elég biztosíték arra nézve, hogy a magyar szöveg valóban megüti az irodalmi színvonalat. Viszont minden igazi költészet alkalmas arra, hogy a gyermekkel megismertessük, és ebben a tekintetben tulajdonképpen nincs semmiféle tematikai korlát. Amikor rítussá válik (második, harmadik, negyedik alkalommal választjuk altatóversnek ugyanazt a verset), tökéletesen beválik. Ráadásul a gyermekben olyan mély benyomásokat, pozitív érzelmi nyomokat hagyhat, ami akár évtizedek múlva is megmutatkozik a vershez (és egyáltalán a jó versekhez) való viszonyukon.

A versek szerkezetével kapcsolatban annyit érdemes még megjegyezni, hogy a gyermekek általában azokat a szövegeket kedvelik, amelyek (akár lírai voltak ellenére is) történet-jellegűek (mint például a Weöres Sándor *Tündér* vagy a *Volt egyszer egy almafa* című verse), szerkezetükre pedig a lezártág jellemző. Azaz a vers elején kinyílik egy hétköznapi vagy akár varázslatos másik világ, egészen belépünk ebbe a világba, majd eltávolodunk, a világ kapui bezáródnak, a vers véget ér.

A gyermekirodalom tekintetében, ahogyan az a történelem folyamán is lezajlott, a verses forma messze megelőzi a prózát. A prózai forma szétesőbb, kevésbé ritmikus, általában terjedelme is nagyobb, mint a gyermekverseké. Ezért természetesen csak két-három éves kor táján érdemes bevezetni a gyermekszobába. Egyébként általában éppen a próza megjelenésekor válik élesen el egymástól a gyermekkönyvek két nagy családja, az ismeretterjesztő gyermekkönyv, és a gyermekirodalmi kiadvány. Különböző mértékben, de a kisgyermeknek mindkettőre szüksége van. Csak visszaalakok itt a kétféle megismerés – a mitikus és a hétköznapi (fogalmi felé mutató) – korábban már említett egymás mellett élésére ebben a háromtól hétéves korig tartó korszakban.

Maradva a gyermekirodalomnál: a prózai szövegek közül a leginkább zenei formákkal tud a gyermek legelőször megbirkózni. Ilyen a makáma (mint például Zelk Zoltán *Három nyúl* című szövege), ilyenek a láncmesék, és – már kisebb mértékben – a formulamesék.

Azután pedig a klasszikus mesékkal érdemes megismertetni a gyermekeket. Ezek olyan több száz, sőt több ezer éves múltra tekintenek vissza, olyan tökéletesen jelennek meg bennük az emberi érzelmek, szorongások, szenvedélyek, a jó és a gonosz harca, amihez semmiféle modern mese nem hasonlítható. Nem kell mesekutatónak lenni ahhoz, hogy megértsük, a gyermekek mennyi szorongásuktól tudnak megszabadulni a mesék segítségével, megtisztulva a gonosz érzelmektől, felszabadulva az önvádtól¹⁹.

Jóformán számba sem vehető, hogy mennyi mély emberi tapasztalatot élhetnek meg a mesék virtuális világában anélkül, hogy ezek között a kalandok között valódi (testi-lelki) veszélynek volnának kitéve. Piroskával letérhetnek a jó útról, és mégsem eshet bajuk. Bekerülhetnek a farkas-szörny bendőjébe, de nincs mitől tartaniuk. Mint ahogy átélhetik a (látszólag) győzedelmes farkas-lét örömét (felfalhatják a naiv Piroskát), de aztán megtapasztalhatják a gonosz-lét rettenetes büntetését is (talán mégsem érdemes a farkas útját választani), ismét csak anélkül, hogy bármi bajuk eshetne.

¹⁹ Aki erről többet szeretne megtudni, annak három fontos és érdekes könyvet ajánlok figyelmébe: Bettelheim, B., *A mese bűvölete és a bontakozó gyermeki lélek*, Corvina, 2008, Boldizsár Ildikó, *Meseterápia*, Magvető, 2011, illetve Massimo, D., *Felnőtté válás a mesékben*, Don Bosco, 2006.

A mesék világa

A gyermekek megismerkedése klasszikus mesékkal, és mindenekelőtt a magyar népmesékkal az imént elmondottakon túl más szempontból is nagyon fontos.

Ezek a mesék a szóbeliségben állandóan formálódó, alakuló, mégis lényegében azonos szövegükkel legalább egy évezreden át az európai falusi társadalom legfőbb szellemi kulturális értékhordozói voltak. Segítettek a világban való eligazodásban, az élet nehézségeinek elviselésében, még a megoldhatatlan konfliktusok túlélésében is. És bár az imént emlegetett falusi társadalom a XIX. század végére lényegében felszámolódott, tévedés azt gondolni, hogy ezzel a klasszikus mesék is elvesztették szerepüket, jelentőségüket. Mert bár a világ gyorsabban-lassabban mindig is változik, az ember maga nem sokat változott az elmúlt egy-kétezer évben. Ezek a mesék pedig olyan ősi, az ember-lét lényegével kapcsolatos tapasztalatokat hordoznak, amelyekre a ma emberének éppúgy szüksége van, mint a száz vagy kétszáz évvel ezelőttieknek.

A mese és a mítosz összehasonlítása során Bettelheim²⁰ kiemeli a klasszikus mesék néhány nagyon fontos jellemzőjét. Ilyen például, hogy a mese a maga rendkívüli, csodás helyzetéről, szereplőiről úgy beszél, mintha a legtermészetesebb, leghétköznapiabb dolgokról volna szó. Ezzel párhuzamosan a mesehős is mindig olyan figura, aki lényegében nem különbözik a mesehallgatótól, könnyű helyébe képzelni magunkat, könnyű azonosulni vágyaival, tetteivel. Mindezzel a mese azt a benyomást kelti a befogadóban, hogy az adott események bárkivel, akár vele is megtörténhetnek. A mese olyan természetességgel jeleníti meg a mitikus világot (ahol egyformán élő, egyformán érez, gondolkodik, cselekszik és beszél a Nap, a Hold, a fű, a fa, a kő, a táltos paripa vagy épp a sárkány), mint amilyen természetességgel látja így a maga világát a mitikus kor embere (és a gyermek). A mese befejezése, mondja Bettelheim, mindig szerencsés, mindig jó, mindig a hős sikerével végződik. Amivel megadja befogadójának is a reményt, hogy bármilyen konfliktusok között is hánykolódik jelenleg, bármilyen kilátástalannak látja is jelenleg a helyzetét, kellő erőfeszítés árán ő is győzedelmeskedhet a sorsán. De erre az erőfeszítésre szükség van: soha semmit nem adnak ingyen a mesében sem.

Hadd tegyem hozzá, a mesék fontos üzenete az is, hogy az igazság, a harmónia nem valamiféle állandó és természetes velejárója az életnek. Hiszen a tündérmesékben valójában mindig a gonoszság, az igazságtalanság, a hiány uralkodik. Ha az embert életében igazságtalanság éri, ha nem találja életének értelmét, a lét harmóniáját, a mese azt mond(hat)ja neki: nézd, van remény, az igazság végül mindig győzedelmeskedik, a gonosz mindig elnyeri büntetését.

Mint ahogy érdemes figyelni arra is, hogy a mesék sohasem a világrend átalakításáról, hanem a harmónia, az igazság helyreállításáról beszélnek. *A kiskakas gyémánt félkrajcárjában* ugyanúgy, mint bármelyik varázsmesében²¹ az igazság diadala (a hős győzelme) nem változtatja meg a világrendet. A török császár török császár marad (még ha elvitték is hét kád pénzét), és maradnak szegények és gazdagok (bár a kiskakas gazdasszonyából gazdag asszony lett). A szegény parasztleányból a varázsmesében ugyan király lesz (elveszi feleségül a királykisasszonyt, és megkapja a fele királyságot), de a világon ezután is lesznek királyok is, szegény parasztleányok is. Mert, mondják a mesék, ebben a világban kell megtalálnunk a helyünket, hogy boldogan éljünk, amíg meg nem halunk.

Hogy a tündérmesék miért olyan népszerűek a mai gyermekek körében is, arra roppant egyszerű válaszolni. Ha ugyanis megnézzük, miről szólnak ezek a mesék, azonnal látható, egyetlen dologról: a felnőtté válásról. S ha van olyasmi, ami bizonyosan minden gyermekben

²⁰ Lásd Bettelheim korábban már említett munkáját.

²¹ A varázsmese terminust itt és másutt is Propp könyvének (Propp, V., *A mese morfológiája*, Osiris, 2005.) értelmében használom. A következőkben elsősorban ennek gondolataira támaszkodom.

közös, az éppen ez. Szeretnének ők is felnőtté válni. S a mese azt mondja: igen, te is képes leszel rá. Bettelheim (tekintve, hogy ő egy alapvetően freudista pszichológus) alapvetően a személyiség érésének történeteként olvassa-értelmezi a tündérmeséket, rámutatva arra, hogy ezek a mesék a személyiség integrációjának történetét mondják el, megmutatva, hogy egy hős csak akkor képes belépni a felnőtt világba, csak akkor képes győzedelmeskedni az előtte tornyosuló akadályokon, ha személyisége (akár súlyos beavatódási procedúrák eredményeképpen) éretté vált.

A varázsmese mint beavatás

Más irányból közeledik a varázsmesékhez Propp, aki megfogalmazza, strukturális szempontból valójában minden varázsmese azonos egymással. Egyetlen történetet beszélnek el: a felnőtté válás történetét.

Ha nagyon leegyszerűsítjük azt, amit Propp könyvében a varázsmese szerkezetéről elmond, a következő fontos mozzanatokat kell kiemelnünk:

A varázsmese kezdetén a hős elhagyja otthonát. Térbeli helyváltoztatással is megerősíti ezt a (lényegében lelki) leválást. Aki nem lép ki a szülői házból, aki nem vág neki az ismeretlennek, az sohasem válik felnőtté. A boldogságot kinek-kinek a saját útján, a saját világában kell megtalálnia. Nem véletlen, hogy a mesehős csak a legkritkább esetben tér haza győztesen: ha a szülők egyáltalán szóba kerülnek a mesék végén, akkor sokkal inkább ők költöznek a most már győztes (felnőtt) gyermekük országába.

A hős útja során nagyon fontos találkozásokra kerül sor, mégpedig adományozóval és/vagy segítővel. A kettő között nincs lényegi különbség: az adományozó olyan eszközzel (ez lehet csodálatos tárgy, de akár csak valamiféle fontos információ is) látja el a hőst, amely nélkül nem lenne képes a gonosz legyőzésére (a nagy feladat megoldására). A segítő abban különbözik tőle, hogy elkíséri a hőst, és mintegy a hős eszközeként ő oldja meg a feladatot (ellát a világ végére, kiissza egy pince összes borát, stb.)

A segítő támogatásának megszerzése vagy az adományozótól a varázseszköz megszerzése teljesen azonos eljárást követel a hőstől. Attól függően, hogy barátságos vagy ellenséges alakokról van szó, ennek megfelelően kell a hősnek viselkednie. Elég lehet egy udvarias köszöntés („szerencséd, hogy öreganyádnak szólítottál” – feleli majd az ismeretlen), és a kedves anyóka jó tanácsot ad, míg egy elvétett, sértő megszólítás eredményeként esetleg boszorkánynak mutatkozott volna. De az is lehet, hogy meg kell verekedni vele, le kell győzni (mert gonosz sárkány őrzi az aranyvár kulcsát, vagy mert maga is erős, mint Vasgyúró vagy Hegyhengergető). A legtöbb álhős (a beavatásra éretlen figura) már itt el szokott bukni.

A hősnek szinte mindig meg kell járnia az erdőt, a félelmek és szorongások helyszínét, amely (akár az élet) teli van veszélyekkel. Gyakran át kell lépnie az alvilág küszöbét, és a holtak birodalmából új életre születte juthat el csak a győzelemig. A gyermek meghal, aki feltámad, az már egy felnőtt. Jól példázza ezt akár Csipkerózsika, akár Hófehérke példája. Akik gyermekként (kilenc-tizenéves korban) jutnak a halál birodalmába, de amikor felébrednek, már a menyegző várja őket.

Az adományozó és a segítő szerepe rendkívül fontos. Azt mondják ugyanis a mese hallgatójának, hogy a mese hőse sem rendelkezik rendkívüli képességekkel, nem valamiféle kiválasztott. Ugyanolyan ember, mint akárki más. Csak képes arra, hogy megszerezze mindazt, amire az élet (a felnőtté válás) során szüksége lehet. A kétféle szereplő között mégis van egyfajta különbség: az utóbbi figura, a segítő szereplése sokkal látványosabban érzékelteti, hogy ez a valami, ami képessé tesz a felnőtt világba való belépésre, elsősorban szociális jellegű. Mindannyiunknak vannak ilyen-olyan, jó-rossz képességei, és ha összefogunk, kiegészíthetjük egymást. Ez a szociális vonatkozás mutatkozik meg abban is, hogy a próbatétel igen gyakran az empátia próbája. Aki nem képes arra, hogy ebben a találkozásban

emberként viselkedjen (nem osztja meg elemózsiáját, nem segít a neki könyörgő állaton, stb.), nem válhat hőssé.

Mindez azonban csak előkészíti a varázsmese legnagyobb összecsapását: amikor a hős szembesül a gonosszal. Ez az összecsapás korántsem könnyű. A mesék gyakran hangsúlyozzák, hogy a hősnek elsőre nem is sikerül győzedelmeskednie. A szörny esetleg el is nyeli a hőst (még János vitézt is!), és neki onnan kijutva kell új életre kelnie.

A varázsmesék azt mondják: halál és feltámadás van a felnőttesség kapujában. Mert élet és halál összetartozik: egymástól elválaszthatatlan egységet alkotnak az ember számára. Talán ez az a legnagyobb titok, amely ott rejtőzik minden varázsmese mélyén.

Ahogy a lakodalom előtt a magyar népszokások szerint is elsiratták a lányt. Mert a lakodalom napján meghal. Igaz, megszületik asszonyként, de az már egy másik ember: az már egy felnőtt²².

A természeti népek világában csak az vált, válhatott felnőtté, aki átesett a beavatás gyötrelmes, de felemelő rítusain. Csak így léphetett be a felnőttek közösségébe. Ezekről az ifjúavatási rítusokról is olvashatni Eliade tanulmányai között.²³ A sámánvilággal együtt elveszett titkos tudást, a közösségbe való beavatódást a mitikus kor embere többé már nem kapta meg, bár ennek keresése újra és újra fellángolt (elég talán, ha most csak a késő-római kor gyorsan terjedő keleti vallásaira, titkos beavatási szertartásaira utalok). De ilyen törekvések az európai középkorban sem ismeretlenek.

Ugyanakkor megfigyelhető, hogy a beavatás az emberi civilizáció változásával, az emberi gondolkodás átalakulásával egyre inkább a művészetbe költözik be. Ahogy a mítoszból irodalom, a megélt beavatási rítusból egyre inkább átél irodalmi élmény lesz. A magas irodalomban is, de legkorábban és mindenekelőtt a népköltészetben. És azon belül is leginkább és legnyilvánvalóbban a népmesékben, a tündérmesékben.

Mert a beavatódás múlhatatlan emberi szükséglet. A modern világ azonban egyre távolabb szakad attól, hogy az ember rítusokban megélhesse a maga felnőtté válását. Ma már szinte egyáltalán nem működnek az olyan beavatást utánozó-idéző rítusok sem, amelyek nyomokban szinte napjainkig megőrződtek, s valamelyest kielégítették ezt a szükségletet, mint például a különböző egyetemi, doktori ballagási-avatási ceremóniák. Ilyen körülmények között nyilvánvaló, hogy nem véletlen a beavatódásnak művészetben, az irodalomban, mindenekelőtt a tündérmesékben való sok évszázados rögzülése, átélhetősége.

A magyar őstörténet, az ősi kultúra nyomai

Már az eddigiekből is látható, hogy a művészet, és így az irodalom, a mesék és versek világa nem egy esetleges kiegészítő, nem fölösleges szórakozás, még csak nem is valamiféle elvárt általános műveltség megalapozója. Az irodalom a gyermek számára létszükséglet. Az a nyelv, amelyen a gyermek gondolkodik, az a nyelv, amelyet megért. Az az eszköz, amelynek segítségével az ember bekapcsolódik a civilizáció folyamatosságába. Az a természetes út, amely elvezet(het) az egészséges felnőtté váláshoz. Akinek életéből (gyermekkorából) ez kimarad, olyan veszteséget szenved, amelyet egész felnőtt életében érezni fog (még ha nem is feltétlenül tudatosul majd benne).

Az, hogy gyermekeink megismerkedjenek a magyar népmesékkel, még egy szempontból fontos. Ezek a mesék ugyanis benne gyökereznek a magyar ősidőkben, mindennél jobban kifejezik a magyarságra jellemző gondolkodási módot, világszemléletet.

Nem arról van szó, hogy ezek a mesék (mondjuk a magyar tündérmesék) gyökeresen különböznenek a német, francia, vagy akár csak más Kárpát-medencei népek meséitől.

²² Akit a mese, mint az ősi beavatási szertartások emlékének őrzője részletesebben érdekel, annak ismét csak Propp már említett könyvét (*A varázsmese történeti gyökerei*) ajánljuk figyelmébe.

²³ Lásd Eliade már említett könyvét: *Az eredet bűvületében*

Meggyőződésem, hogy a népköltészetben nincsenek nyelvi határok: a mesék és dalok a határterületek kétnyelvűsége révén könnyedén terjednek, s elhibázottnak (néha egyenesen nevetségesnek) tűnik, amikor szomszéd népek versengenek bizonyos meseszűzsék elsőbbségeért.

Ez azonban nem zárja ki azt, hogy minden nép meséinek megvan a maguk jellegzetessége, sajátos íze. Hogy a magyar népmesékre jellemző vonások közül csak egyet emeljek ki hamarjában: ilyen az igen erős dramatizáltságuk. Amit egy francia mesében valószínűleg az elbeszélő szavaiból tudnánk meg, azt egy magyar népmesében igen gyakran a szereplők párbeszéde bontja ki a befogadó, a mesehallgató számára.

De ennél is többről van szó. A magyar népmesék sok olyan mozzanatot őriznek (a világfától és a hármas osztatú világtól a hatlábú táltos paripáig, stb.) amelyeket a magyarság a sztyepei vándorlás idejéből, a sámánok uralta törzsi társadalom korából hozott magával²⁴.

Akkor tehát, amikor a gyermekek találkoznak ezekkel a mesékkal, egy másfajta, észrevétlen beavatódás részeseivé is válnak: az elfelejtett, mégis máig élő ősi magyar kultúra beavatottjai lesznek.

²⁴ Ismét csak egy fontos könyvet ajánlok a téma iránt érdeklődőknek: Hoppál M. – Jankovics M. – Nagy A. – Szemadám Gy., *Jelképtár*, Helikon, 2004.